

The Gleaner

Vol 27 (2009)

Ευγένιος Βούλγαρης, «Collectio Epistolica». Το αθησαύριστο "Επιστολάριο" του και το ζήτημα της διπλής χειρόγραφης παράδοσης της επιστολογραφίας του

Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος

doi: [10.12681/er.85](https://doi.org/10.12681/er.85)

To cite this article:

Αποστολόπουλος Δ. Γ. (2009). Ευγένιος Βούλγαρης, «Collectio Epistolica». Το αθησαύριστο "Επιστολάριο" του και το ζήτημα της διπλής χειρόγραφης παράδοσης της επιστολογραφίας του. *The Gleaner*, 27, 5–25.
<https://doi.org/10.12681/er.85>

ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, “COLLECTIO EPISTOLICA”

Τὸ ἀθησαύριστο «Ἐπιστολάριό» του καὶ τὸ ζήτημα τῆς διπλῆς χειρόγραφης παράδοσης τῆς ἐπιστολογραφίας του

Στὴ μνήμη τοῦ Ἁλκη Ἀγγέλου

I

Ο ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΡΑΣ ζωῆς του φαίνεται πὼς ἔγραψε ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ ἐπιστολῶν. Οἱ συχνὲς μετακινήσεις του, ἡ εὐκολία ποὺ εἶχε στὸ γράψιμο καὶ τὸ γεγονὸς πὼς ἔμεινε ἀκμαῖος πνευματικὰ ὡς τὸ τέλος τῆς ἐνενηντάρχρονης ζωῆς του (Κέρκυρα 1716 – Ἁγία Πετρούπολη 1806), εἶναι κάποιες ἀπὸ τὶς αἰτίες ποὺ ὀδηγοῦν ἀβίαστα στὴν ἐκτίμησή του οἱ «ἔγγραφοι λόγοι» του («πρὸς ἀπόντας») πρὲς νὰ ἦταν πολυάριθμοι.

Ἡ σημασία τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βούλγαρη ὡς τεκμηρίων τὰ ὁποῖα θὰ βοηθοῦσαν στὴν καλύτερη γνωριμία τῆς ζωῆς ποὺ βίωσε καὶ τῆς πνευματικῆς πορείας ποὺ διένυσε ἀλλὰ καὶ ὡς ἱστορικῶν μαρτυριῶν γιὰ τὴν κατανόηση προβλημάτων τῆς ἐποχῆς στὴν ὁποία ἔζησε, ἔχει ἀπὸ παλαιὰ ἐπισημανθεῖ.

Δὲν εἶναι λίγες οἱ ἐπιστολές του ποὺ, τὸν 19ο κυρίως αἰώνα, δημοσιεύτηκαν καὶ σχολιάστηκαν ἀπὸ σημαντικοὺς μελετητές.¹ Καὶ δὲν ἔχει περάσει ἀπαρατήρητη ἡ ἐπισήμανση ποὺ ἔκανε τὸ 1955 ὁ κατεξοχὴν ἐρευνητῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ Κ. Θ. Δημαράς: «Ὅποιος δὲν γνωρίζει τὶς ἰδιωτικὲς ἐπιστολές τοῦ Βούλγαρη, δὲν μπορεῖ νὰ τὸν καταλάβει κι ὅποιος δὲν καταλάβει τὸν Βούλγαρη, δὲν γνωρίζει τὴν νεοελληνικὴ Ἀναγέννηση. Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο τῆς ἐλευθεροφροσύνης στὸν σεβάσμιο ἱεράρχη, τῆς ἀφέλειας στὸν περίτεχνο λόγιον, μᾶς δίνει τὸ κλίμα τῶν ἀντιθέσεων ἀπὸ ὅπου ἐξεκίνησε ὁ ἑλληνικὸς διαφωτισμός».²

Μὲ τὴν προεργασία ποὺ εἶχε γίνῃ καὶ μὲ μιὰ τέτοια ἐκτίμησή γιὰ τὴ

---

1. Θυμίζω τὰ ὀνόματα τοῦ Γεωργίου Αἰνιάνου, Παναγιώτη Ἀραβαντινοῦ, Νικολάου Λογάδη, Σοφοκλῆ Οἰκονόμου, Ἰωάννη Σακκελίωτος, Ἡλία Τανταλίδη καὶ κατεξοχὴν ἐκεῖνο τοῦ Μανουὴλ Γεδεών.

2. *Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία*, Ἀθήνα 1955, σ. 94.

σημασία τῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ Βούλγαρη δὲν προκαλεῖ ἐκπληξή πῶς ἓνα ἀπὸ τὰ ἐκδοτικὰ σχέδια τοῦ Ὀμίλου Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, τοῦ ΟΜΕΔ, ὁ ὁποῖος ἰδρύθηκε στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1960, ἦταν ἡ ἐκδοση τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Εὐγένιου — ὅπως στὰ σχέδιά του ἦταν καὶ ἡ ἐκδοση προσωπικῶν ἡμερολογίων καὶ τῆς ἀλληλογραφίας λογίων ποὺ χρονολογοῦνται στὴν «πενήνταετία ποὺ προηγεῖται ἀπὸ τὸν Ἄγωνα [τοῦ 1821]».³

Θυμίζω πῶς τὸ πρῶτο δημοσίευμα τοῦ ΟΜΕΔ ἦταν τὸ προσωπικὸ ἡμερολόγιο, οἱ «Ἐφημερίδες», τοῦ Παναγιώτη Κοδρικᾶ ποῦ, μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ἕλλη Ἀγγέλου, δημοσιεύτηκε τὸ 1963.⁴ Ἀκολούθησε τὸν ἐπόμενο χρόνο, τὸ 1964, ὁ πρῶτος τόμος τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Κοραΐ, τὴν ἐκδοση τῆς ὁποίας εἶχε ἀναλάβει μιὰ τετραμελὴς ομάδα,⁵ ἐνῶ ἡ ἐκδοση τῆς ἀλληλογραφίας τῶν Δανιὴλ Φιλιππίδη, *Barbié du Bocage*, Ἄνθιμου Γαζῆ, ποὺ εἶχε ἀναλάβει ἡ Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, δημοσιεύτηκε τὸ 1966.⁶ Τὰ χρόνια ὅμως πέρασαν, ὁ θάνατος πῆρε τὸν Ἕλλη χωρὶς ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Βούλγαρη νὰ δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας.

Δὲν εἶναι βέβαια ἄγνωστο τὸ φαινόμενο νὰ ἀτονεῖ ἢ καὶ νὰ ἐγκαταλείπεται καθ' ὁδὸν ἓνα ἐκδοτικὸ σχέδιο: ἐνῶ δηλαδὴ ἔχει προγραμματιστεῖ μιὰ ἐκδοση, τὰ ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς νὰ στρέφονται πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις καὶ τὸ δημοσίευμα ποὺ εἶχε προαναγγελθεῖ νὰ καθυστερεῖ, νὰ ἀτονεῖ ἢ καὶ νὰ ἐγκαταλείπεται, καθὼς δὲν τρέφεται πλέον ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμὸ τῆς ἐποχῆς ποὺ σχεδιάστηκε. Πιστεύω ὥστόσο πῶς καμιά ἀπὸ τίς ἐκδοχὲς αὐτὲς δὲν ταιριάζει στὴν περίπτωση τοῦ ἐκδοτικοῦ σχεδίου τῆς Ἀλληλογραφίας τοῦ Βούλγαρη, διότι γιὰ τὸν Ἄγ-

3. Ἡ φράση ἀπὸ τὸν Πρόλογο τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ στὸ πρῶτο δημοσίευμα τοῦ Ὀμίλου στὴ σειρά ποὺ τιτλοφορήθηκε «Νέα Ἑλληνικά Κείμενα». Γιὰ τὸν ΟΜΕΔ καὶ τίς δραστηριότητές του ἕως τὸ 2003 βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Σημείωμα γιὰ τὰ σαραντάχρονα τοῦ Ἐρανοστῆ ἢ ὁ ΟΜΕΔ, τὸ ΚΝΕ καὶ Ὁ Ἐρανοστῆς», Ὁ Ἐρανοστῆς 24 (2003), 5-9.

4. Παναγιώτης Κοδρικᾶς, Ἐφημερίδες. Ἐκδότης Ἕλλη Ἀγγέλου. Πρόλογος Κ. Θ. Δημαρᾶ. Ἀθήνα 1963· ἡ φράση στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε πῦρ πάνω στὴ σ. ζ'.

5. Τὴν ἐκδοτικὴν ομάδα ἀποτελοῦσαν ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὁ Ἕλλη Ἀγγέλου, ἡ Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ καὶ ὁ Ἐμμανουὴλ Ν. Φραγκίσκος· ὁ ἕκτος τόμος κυκλοφόρησε τὸ 1984.

6. Δανιὴλ Φιλιππίδης – *Barbié du Bocage* – Ἄνθιμος Γαζῆς, Ἀλληλογραφία (1794-1819). Ἐκδοση-Σχόλια Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ. Πρόλογος Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1966.

γέλου ὁ Εὐγένιος ἀποτελοῦσε ἕνα ἀπὸ τὰ βασικὰ θέματα τῶν ἐπιστημονικῶν του ἐνασχολήσεων σὲ ὀλόκληρη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του.⁷

Ὅλες ὅμως αὐτὲς οἱ διαπιστώσεις θέτουν ἕνα ἀμείλικτο ἐρώτημα: γιατί τότε ὁ Ἀγγέλου δὲν κατόρθωσε νὰ ἐκπληρώσει τὸν ἐπιστημονικὸ του πόθο νὰ δημοσιεύσει τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Βούλγαρη, μολονότι εἶχε διανύσει μὲ ἐπιτυχία ὅλα τὰ προπαρασκευαστικὰ στάδια: εἶχε καταγράψει τὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βούλγαρη, εἶχε μεταγράψει τὰ κείμενά τους, εἶχε ἐντοπίσει καὶ συγκεντρώσει τὶς ἤδη δημοσιευμένες.⁸ Γιατί ἄραγε δὲν προχώρησε σὲ μιὰ συνολικὴ ἔκδοση τῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ Βούλγαρη, ἀφοῦ εἶχε ἐδῶ καὶ χρόνια προετοιμαστῆ γιὰ ἕνα τέτοιο ἔργο;

Ἡ δική μου ἀπάντηση, ποὺ θὰ προσπαθῆσω νὰ τὴ θεμελιώσω στὴ μελέτη ποὺ ἀκολουθεῖ, εἶναι πὼς δὲν προχώρησε ἐπειδὴ δὲν μπόρεσε νὰ λύσει τὸ θέμα τὸ ὁποῖο, προφανῶς, ἐντόπισε: ἐκεῖνο τῆς διπλῆς χειρόγραφης παράδοσης ποὺ παρουσιάζουν ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Βούλγαρη.

Γιὰ νὰ προσεγγίσουμε ὅμως τὸ ζήτημα αὐτό, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴ σημασία του καὶ γιὰ νὰ προτείνουμε μιὰ λύση γιὰ τὴν ὑπέρβασή του πρέπει νὰ ἀρχίσουμε καὶ πάλι ἀπὸ τὴν ἀρχή.

II

Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἐπιστολῶν ποὺ, ὅπως ὅλα δείχνουν, ἔγραψε καὶ ἔστειλε ὁ Βούλγαρης, ἕνα τμημα μόνον σώζεται. Γιὰ παράδειγμα, ἡ ἐπι-

7. Ἡ ἐνασχόληση τοῦ Ἀγγέλου μὲ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη ἀρχίζει ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῶν μεταπτυχιακῶν του σπουδῶν καὶ θὰ συνεχιστεῖ ὡς τὸ θάνατό του· βλ. τὰ σχετικὰ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα στὴν εἰσήγησή μου στὴ Στρογγυλὴ Τράπεζα ποὺ ὀργάνωσε ὁ ΟΜΕΔ γιὰ τὰ διακόσια χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη στὸ πλαίσιο τοῦ Διεθνoῦς Συνεδρίου «Ἑλλάδα καὶ Ἁγία Πετροῦπολη» τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 2006: Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Ἡ ἐλληνικὴ ἀλληλογραφία τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη. Ἕνα ἐκδοτικὸ σχέδιο», Κρατικὸ Πανεπιστήμιο Ἁγίας Πετροῦπολης. Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο. Τμημα Βυζαντινῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν. Ἑλλάδα καὶ Ἁγία Πετροῦπολη. Παρελθὸν καὶ παρόν. Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου 26-29 Ὀκτωβρίου 2006, Ἁγία Πετροῦπολη 2008, σ. 123.

8. Μπορέσαμε νὰ διαπιστώσουμε καὶ ἀπὸ αὐτοψία τὴν προεργασία, τὴν ὁποία ἤμασταν βέβαιοι πὼς εἶχε κάνει ὁ Ἀγγέλου, καθὼς ἡ οἰκογένειά του ἀνταποκρίθηκε στὸ αἴτημά μας καὶ παρέδωσε στὸν ΟΜΕΔ τὰ κατάλοιπά του τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἔκδοση τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Βούλγαρη.

στολή, τὸ πρωτότυπο τῆς ἐπιστολῆς ποὺ ἔγραψε ὁ Εὐγένιος στὶς 29 Δεκεμβρίου τοῦ 1758 καὶ ἔστειλε ἀπὸ τὴν Ἀθωνιάδα στὴν Κύπρο, στὸν «ἀεροδιδάσκαλον» Ἐφραίμ, τὸν μετέπειτα πατριάρχη Ἱεροσολύμων, σώζεται ὡς σήμερα στὸ ἀρχεῖο τῆς ἀθωνικῆς μονῆς Παντελεήμονος.⁹

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του οἱ ὁποῖες σώζονται στὴν αὐθεντική μορφή τους, παραδίδονται καὶ κάποιες ἄλλες ποὺ ἀποδίδουν τὴν εἰκόνα τοῦ πρωτοτύπου. Στὴν κατηγορία αὐτὴ κατατάσσω ἐπιστολικά κείμενα ποὺ σώζουν ἕλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα περιέχονται καταρχὴν σὲ μιὰ ἐπιστολή: τὴν προσφώνηση καὶ τὴν ἀποφώνηση, τὴν ἀναγραφή τοῦ τόπου ὅπου γράφτηκε καὶ τῆς χρονολογίας ποὺ συντάχτηκε, τυχὸν ὑστερόγραφο τὸ ὁποῖο συνόδευε τὸ (ἀρχικὸ) κείμενο τῆς ἐπιστολῆς κτλ. Ἀντίγραφα ποὺ ἔγιναν προφανῶς μετὰ βία τὸ πρωτότυπο καὶ τὰ ὁποῖα σώζονται εἴτε σὲ λυτὰ φύλλα εἴτε ἀντιγραμμένα σὲ κάποιο χειρόγραφο εἴτε δημοσιευμένα σὲ κάποιο ἔντυπο.

Ἄς δοῦμε καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν κατηγορία δύο, ἐνδεικτικά, παραδείγματα. Στὸ χειρόγραφο ποὺ σώζεται σήμερα στὴν Ἀθήνα, στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη μετὰ τὸν ἀριθμὸ 2390 σώζεται ἀντιγραμμένο τὸ πλῆρες κείμενο τῆς ἐπιστολῆς τὴν ὁποία ὁ Εὐγένιος ἔγραψε καὶ ἔστειλε στὸν Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη.¹⁰ Ὅσον ἀφορᾷ τὴν περίπτωσή ἐπιστολῆς ποὺ δημοσιεύτηκε μετὰ βία τὸ πρωτότυπό της, μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε ἐκεῖνη ποὺ ὁ Βούλγαρος ἔστειλε στὸν Σπυρίδωνα Βλαντή. Στὴν ἐκδόσή ἐνὸς Ἐπιστολαρίου τὸ ὁποῖο τυπώθηκε στὴ Βενετία τὸ 1816, δημοσιεύεται τὸ κείμενο μιᾶς ἐπιστολῆς ποὺ ὁ Εὐγένιος, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του, ἔγραψε καὶ ἔστειλε ἀπὸ τὴν πόλη ὅπου ζοῦσε, «Ἐκ Πετροπόλεως Μαρτίου 5. 1805», στὸν Σπυρίδωνα Βλαντή, ὁ ὁποῖος διέμενε στὴ Βενετία. Ἡ ἐπιγραφή ποὺ εἰσάγει τὴ δημοσίευσή τοῦ κειμένου τῆς ἐπιστολῆς βεβαιώνει γιὰ τὴν πηγὴ τῆς προέλευσής της: «Ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸ ἰδίόχειρον τοῦ ἀοιδίμου Ἀρχιεπισκόπου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρως πρὸς τὸν ἐν Βενετίᾳ Σπυ-

9. Βλ. Ν. Γρ. Ζαχαρόπουλος, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ ΙΗ' αἰῶνα στὸν ἑλληνικὸ χῶρον μέσᾳ ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοσις*. (Ἐκδόσις ἀνέκδοτων λυτῶν χειρογράφων), Θεσσαλονίκη 1984, σ. 52· πανομοιότυπο τοῦ recto τοῦ πρώτου φύλλου τῆς αὐτόγραφης ἐπιστολῆς τοῦ Βούλγαρος δίνεται στὴ σ. 269.

10. Λίνος Πολίτης μετὰ τὴ συνεργασία τῆς Μαρίας Πολίτη, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἀρ. 1857-2500*, Ἀθήνα 1991, σ. 382-385. Τὸ κείμενο παραδίδεται στὶς σελίδες 718-719 τοῦ χειρογράφου· βλ. περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ πρὸς τὸ κάτω στὸ κείμενο.

ρίδωνα Βλαντῆ) ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός πὼς ἀποδίδονται ἅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα πού περιέχονται καταρχὴν σὲ μιὰ ἐπιστολὴ (χρόνος καὶ τόπος γραφῆς τῆς, προσφώνηση καὶ ἀποφώνηση) πείθουν πὼς τὸ πρωτότυπο ἀναπαράγεται στὸ σύνολό του στὴν ἔκδοση.¹¹

Συμπέρασμα πρῶτο: οἱ σωζόμενες πρωτότυπες ἐπιστολές του καὶ τὰ «ἀκριβῆ» ἀντίγραφα τους συνιστοῦν τὸν ἕνα πυλώνα τῆς παράδοσης τῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ Βούλγαρη. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἕνας δεύτερος, ἀθησαύριστος ὡς τώρα ἀπὸ τὴν ἔρευνα.

III

Ὁ Εὐγένιος πρὸς τὰ τέλη τῆς ζωῆς του θέλησε νὰ ἀκολουθήσει τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων καὶ νὰ συγκροτήσῃ καὶ αὐτὸς ἕνα «Ἐπιστολάριον» ἀντλώντας ὑλικὸ ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα τῶν ἐπιστολῶν πού κάποτε εἶχε στείλει, ἀντίγραφα τὰ ὅποια προφανῶς κρατοῦσε στὸ προσωπικὸ του ἀρχεῖο.¹²

Ἡ συγκρότηση ὅμως αὐτοῦ τοῦ «Ἐπιστολαρίου» δὲν προῆλθε ἀπὸ μιὰ μηχανικὴ ἐργασία, δὲν ἀντέγραψε δηλαδὴ τὰ κείμενα πού εἶχε στὸ ἀρχεῖο του ἀλλὰ μὲ αὐτὸ τὸ ὑλικὸ συνέθεσε μιὰ συλλογὴ μὲ ἐπιστολικὰ κείμενα. Τῆ δημιουργικὴ πλευρὰ τοῦ ἔργου πού ἐμπνεύστηκε τὴν ἀναδεικνύουν τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα: α) δὲν συμπεριέλαβε τὸ σύνολο τῶν ἐπιστολῶν του ἀλλὰ ἐπέλεξε κάποιες ἀπὸ αὐτές, β) ἐπεξεργάστηκε, σὲ μερικὲς τουλάχιστον ἀπὸ αὐτές, καὶ πάλι τὸ κείμενό τους, γ) ἀφαίρεσε κάποια ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού περιέχονταν στὸ ἀρχικὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς

11. Βλ. γιὰ τὸ ἔντυπο πού τὴν παραδίδει, Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰώνα. Βιβλία-Φυλλάδια*, τ. Α' 1801-1818, Ἀθήνα 1997, ἀρ. 1811.27 καὶ γιὰ τὸ Ἐπιστολάριο στὸ ὅποιο δημοσιεύτηκε ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Βούλγαρη, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Τὰ ἔντυπα Ἐπιστολάρια τῆς Βενετίας (1757-1832)», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά* 8 (2006) — Πρακτικὰ τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία (16ος-19ος αἰ.)—, 164-165.

12. Γιὰ τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Βούλγαρη βλ. ἀμέσως πῶς κάτω στὸ κείμενο· γιὰ τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Μαυροκορδάτου, πού πρέπει νὰ συγκροτήθηκε στὸ διάστημα ἀνάμεσα στὸ 1697 καὶ τὸ θέρος τοῦ 1698, βλ. τὴ μελέτη μου «Νέα εὐρήματα γιὰ τὴν ἐπιστολογραφία τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 1 (1989), 27-28. Βλ. ἀκόμα Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Ἡ λογοκρισία πού δὲν ἔγινε», *Ὁ Ἑραριστῆς* 19 (1993) — Μνήμη Κ. Θ. Δημαρᾶ—, 235-243· ἰδίως ὅσα ἀναφέρονται στὴ σ. 240 σχετικὰ μὲ τὴ δεύτερη ἔκδοση πού γνώρισε τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Ἀλέξανδρου μετὰ τὸ 1712.

καὶ δ) ἀπάλειψε κάποτε τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχικοῦ ἀποδέκτη, τῆ χρονολογία καὶ τὸν τόπο γραφῆς τῆς. Αὐτὸ τὸ corpus τῶν ἐπιστολικῶν του κειμένων ποὺ συγκρότησε τὸ διάρθρωσε σὲ δύο τόμους.

Ὁ Βούλγαρης θεώρησε πῶς ἡ ἐργασία του αὐτὴ ἀποτελοῦσε ἓνα αὐτοτελὲς δημιούργημα του, ἀφοῦ στὸν κατάλογο τῶν ἔργων του ποὺ συντάξε στὰ λατινικά, στὰ τέλη τῆς ζωῆς του, τὸ συμπεριέλαβε καὶ αὐτὸ —μαζὶ μὲ τὴ «Λογική», τὰ «Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς», «Τὰ Ἀρέσκοντα τοῖς Φιλοσόφους» κτλ.— περιγράφοντάς το στὰ λατινικά μὲ τοὺς ἀκόλουθους ὅρους: «Collectio Epistolica, duobus in Tomis».¹³

Συγκεκριμένα στὸν αὐτόγραφο κατάλογο τῶν ἔργων του, καταχώρισε καὶ τὴν ἀκόλουθη ἀναγραφή, ποὺ ἔχει τὸν ἀριθμὸ 58:

58. *Collectio Epistolica, duobus in Tomis, quibus continentur ad diversos Epistolae plurima Graeca, inter quas et quaedam paucae Graecosolicae; quaedam vero et Latino Idiomate scriptae, vel Italico, etc.: Ex illis sunt nonnullae plurima Philologica exponentes, aliae veno ad Familiares, quas pro rerum circumstantiis scribi contigit.*

58. *Collectio Epistolica, duobus in Tomis, quibus continentur ad diversos Epistolae plurima Graeca, inter quas et quaedam paucae Graecosolicae; quae: partim veno et Latino Idiomate scriptae, vel Italico: ~~partim~~ ἑξ ἄλλων μὲν περὶ φιλολογίας, plurima Philologica exponentes, aliae veno ad Familiares, quas pro circumstantiis scribi contigit.*

13. Τὴν αὐτόγραφη ἀναγραφή τῶν ἔργων τοῦ Βούλγαρη ἐντόπισε καὶ δημοσίευσε ὁ Stephen K. Batalden, «Notes from a Leningrad manuscript: Eugenios Voulgaris' autograph list of his own works», *Ὁ Ἐραμιστής* 13 (1976), 1-22· ἡ ἀναγραφή γιὰ τὴν «Collectio Epistolica», ὅπως ἀποκάλεσε στὰ λατινικά τὸ «Ἐπιστολόριον» του, στὴ σ. 14. Μέσα στὴν ἴδια λογικὴ καὶ τὸ «Ἐπιστολόριον» τοῦ Μαυροκορδάτου θεωρήθηκε ὡς ἓνα ἄλλο δικό του δημιούργημα καὶ στὴν ἀναγραφή τῶν ἔργων τοῦ ἐξ ἀπορρήτων ποὺ ἐπιχείρησε ὁ Δημήτριος Προκοπίου κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ γιοῦ τοῦ Ἀλέξανδρου, Νικολάου, ἀναφέρεται ἀνάμεσα στὰ ἔργα του καὶ τὸ «Ἐπιστολαί», ἀναγραφή ποὺ δὲν δηλώνει τὸ γεγονὸς πῶς ἔγραψε ἐπιστολὲς στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του ἀλλὰ τὸ Ἐπιστολόριό του (βλ. «Ἐπιτετημένη ἀπαρίθμησις...», (ἐκδ. J. A. Fabricius), σ. 776).

Ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς τόμους μόνο ὁ πρῶτος ἔχει ἐντοπιστεῖ· ὁ δεῦτερος ἔχει χαθεῖ ἢ λανθάνει.¹⁴ Ὁ πρῶτος ὅμως τόμος περιέχει ἀρκετὸ ὑλικὸ πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεμελιώσουμε ὅλα ὅσα ἀναφέραμε πιὸ πάνω.

IV

Τὰ παραδείγματα πού ἀκολουθοῦν τὰ ἀντλῶ ἀπὸ τὸ χειρόγραφο πού σήμερα βρίσκεται στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη στὴν Ἀθήνα μὲ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 2952, τὸ ὁποῖο ἔχει τὴν ἐπιγραφή «Εὐγενίου Βουλγάρεως, Ἐπιστολαί». Ἀποτελεῖται ἀπὸ 302 σελίδες, περιέχει 90 ἐπιστολικὰ κείμενα καὶ στὸ τέλος ἕναν «Πίνακα τῶν [περιεχομένων] ἐπιστολῶν». Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἀποτελεῖ, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε στὴ συνέχεια, ἕναν προνομικὰ μάρτυρα τοῦ «Ἐπιστολαρίου» τοῦ Βούλγαρη.

Ἄς δοῦμε ὅμως πρῶτα τὰ τεκμήρια πού μᾶς προσφέρει γιὰ τὴ δομὴ καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου τὸ ὁποῖο σχεδίασε ὁ Βούλγαρης καὶ στὴ συνέχεια θὰ μιλήσουμε γιὰ τὴ μοναδικότητα πού ἔχει αὐτὸ τὸ χειρόγραφο.

Ἄναφέρω τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἐνδιαφέρουν τὴν ἔρευνά μας ἀκολουθώντας τὴ σειρά πού τὰ ἐξαγγείλαμε πιὸ πάνω.

α) Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Εὐγένιος δὲν συμπεριέλαβε στὸ Ἐπιστολάριό του ὅλα τὰ ἐπιστολικά του κείμενα ἀποδεικνύεται εὐκολὰ ἀπὸ τὶς ἀπουσίες· δὲν συμπεριέλαβε, γιὰ παράδειγμα, τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς πού ἔστειλε στὸν Ἐφραίμ τὸ 1758, στὸ ὁποῖο ἀναφερθήκαμε ἤδη.

β) Ἀπόδειξη τοῦ γεγονότος ὅτι ἐπεξεργάστηκε ἐκ νέου, σὲ μερικὲς τουλάχιστον ἀπὸ τὶς ἐπιστολές πού εἶχε στείλει, τὸ κείμενό τους ὅταν ἀποφάσισε νὰ τὸ ἐντάξει στὸ Ἐπιστολάριό του ἀποτελεῖ, γιὰ παράδειγμα, ἡ περίπτωση τῆς ἐπιστολῆς του πρὸς «ἱεροδιάκονον κύριον Κυπριανόν».¹⁵ Ἡ ἐπιστολὴ ἄρχιζε μὲ τὴ φράση: «Τώρα θέλω γνωρίση, ἂν τό, Ἐξελεξάμην παραρῥιπτεῖσθαι ἐν τῷ οἴκῳ Κυρίου κτλ, ἀληθεύων, ἢ σκώπτων, σπουδάζων, ἢ παίζων μοι ἔγραψας. Τώρα θέλω πληροφορηθῆ ἐν ἔργοις τὰς τῶν λόγων ἐπαγγελίας». Ἡ ἀρχὴ τῆς ἴδιας ἐπιστολῆς ὅταν

14. Βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Ἡ ἑλληνικὴ ἀλληλογραφία τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη. Ἕνα ἐκδοτικὸ σχέδιο», ὅ.π., σ. 125. Περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸ χειρόγραφο πού παραδίδει τὸν πρῶτο τόμο βλ. ἀμέσως πιὸ κάτω· γιὰ τὸν λανθάνοντα δεύτερο τόμο βλ. στὴν ἐνότητα V, σ. 17-18.

15. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς δημοσίευσε ὁ Νικόλαος Λογάδης, *Παράλληλον φιλοσοφίας καὶ χριστιανισμοῦ ἀθεισμοῦ καὶ δεισιδαιμονίας. Ἦτοι Ἐγκώμιον τοῦ ἀληθινοῦ Φιλοσόφου... Ὡ Προσετέθη καὶ τὶς Ἐπιστολὴ, ἀνέκδοτος εἰσέτι, τοῦ Σοφωτάτου Εὐγενίου...*, Κωνσταντινούπολι 1830, σ. 82-91.

ένσωματώθηκε στο Ἐπιστολάριο πήρε τὴν ἀκόλουθη μορφή: «Τώρα με πληροφορεῖς, ἂν τὸ ἐξελεξάμην παραρρίπτεῖσθαι ἐν τῷ οἴκῳ κτλ, ἀληθεύων, ἢ σκώπτων, σπουδάζων, ἢ παίζων μοι ἔγραψας. Τώρα ἦλθεν ὁ καιρὸς νὰ ἰδῶ ἐν ἔργοις τὰς τῶν λόγων ἐπαγγελίας».¹⁶

γ) Ὁ Εὐγένιος ἀφαίρεσε κάποια ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ περιέχονταν στὸ ἀρχικὸ κείμενο ὀρισμένων ἐπιστολῶν. Ἐνα παράδειγμα μιᾶς τέτοιας ἐπέμβασης ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς ποὺ ὁ Βούλγαρος ἔγραψε στὸν Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη. Τὸ πλήρες ἀντίγραφο τῆς ἐπιστολῆς (μὲ πλήρη τὴν προσφώνηση πρὸς τὸν ἀποδέκτη της, τὴν ἀποφώνηση, ὅπως καὶ τὸ ὑστερόγραφο ποὺ ὑπῆρχε) παραδίδεται στὶς σελίδες 718-719 τοῦ ἀθηναϊκοῦ χειρογράφου EBE 2390 καὶ ἡ ἀκρωτηριασμένη μορφή της στὶς σελίδες 273-275 τοῦ Ἐπιστολαρίου.

Ἴδου τὰ ἐπίμαχα σημεῖα τοῦ κειμένου τῆς ἐπιστολῆς.

[Προσφώνηση:] *Τὴν ὑμετέραν ἐλλόγιμον κεφαλὴν
Μετὰ πόθου εἰλικρινοῦς ἀδελφικῶς ἀσπάζομαι.*

[Inc.] *Μηδὲν ξένον, μηδὲ δεινὸν ἴσθι ποιούμενος...*

[des.] *δύρακος τρόπον, καὶ προορῶσαν, καὶ ὑπερβαίνουσαν.*

[Ὑστερόγραφο:] *Τὸ παρ' ὑμῶν γράμμα ἐπεδόθη μοι κατὰ τὴν πα-
ραμονὴν τῶν Θεοφανίων, ἔτυχε δὲ τῆς παρούσης
ἀπαντήσεως τῇ ἰδῆ Ἰανουαρίου.*

[Ἀποφώνηση:] *Τῆς ἡμετέρας λογιότητος
Ἰκέτης θερμότητος*

[Αὐτόγραφη ὑπογραφή ἀσφαλῶς στὸ πρωτότυπο· ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐπιστολογράφου στὸ ἀντίγραφο:] *Εὐγένιος ὁ Ἱεροδιάκονος*

Ἡ ἴδια ὅμως ἐπιστολή, ἢ καλύτερα τὸ ἴδιο ἐπιστολικὸ κείμενο, παραδίδεται ὅπως εἴπαμε καὶ στὸ Ἐπιστολάριο, χωρὶς ὅμως τὴν προσφώνηση στὴν πλήρη της μορφή, χωρὶς τὸ ὑστερόγραφο καὶ τὴν ἀποφώνηση μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἐπιστολογράφου. Ἴδου καὶ πάλι τὰ ἐπίμαχα σημεῖα:

Νεοφύτῳ τῷ Καυσοκαλυβίτῃ.

[Inc.] *Μηδὲν ξένον, μηδὲ δεινὸν...*

[des.] *δύρακος τρόπον, καὶ προορῶσαν, καὶ ὑπερβαίνουσαν.*

16. Τὸ κείμενο περιέχεται στὶς σ. 44-48 τοῦ πιδ πάνω χειρογράφου.

δ) Τέλος, ἀπέλειψε σὲ κάποιες περιπτώσεις τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη, τῆ χρονολογία καὶ τὸν τόπο γραφῆς. Γιὰ παράδειγμα· στὶς σελίδες 41-44 τοῦ Ἐπιστολαρίου παραδίδεται ἓνα ἐπιστολικὸ κείμενο ἐπιγραφόμενον «Τῷ Δεῖνι», χωρὶς νὰ ἀναφέρεται οὔτε ὁ τόπος οὔτε ὁ χρόνος γραφῆς του. Ἀπὸ ἐσωτερικὰ ὥστόσο τεκμήρια συνάγεται πὼς ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ γράφτηκε λίγο μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πατριάρχου Παΐσιου,¹⁷ δηλαδὴ μετὰ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1752, καὶ προφανῶς τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Εὐγένιος βρισκόταν ἤδη στὸ Ἅγιο Ὄρος, δηλαδὴ μετὰ τὸ 1753, ἀφοῦ ἀναφέρεται ρητὰ στὴν ἐκεῖ παραμονή του.¹⁸ Σημασία ὅμως γιὰ τὴν ἔρευνά μας ἔχει πὼς τὸ ἐπιστολικὸ αὐτὸ κείμενο ὅταν ἐντάχθηκε στὸ Ἐπιστολᾶριο δὲν εἶχε ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα ποὺ προσδιόριζαν ρητὰ τὸν τόπο καὶ τὸ χρόνο γραφῆς του, καὶ ἀκόμα ἀπαλείφθηκε τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη.

V

Τὰ στοιχεῖα ποὺ περιέχουν τὰ παραδείγματα τὰ ὁποῖα δώσαμε πείθουν, νομίζω ἀβίαστα, πρῶτα γιὰ τὸ φιλολογικὸ γεγονὸς ποὺ κάποτε συντελέστηκε: ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης συγκρότησε ἓνα Ἐπιστολᾶριο ἀντλώντας προφανῶς ὕλικὸ ἀπὸ τὸ προσωπικὸ του ἀρχεῖο· τὸ θεώρησε ὡς ἓνα ξεχωριστὸ ἔργο του, τὸ ἀνέγραψε στὸν κατάλογο ποὺ συνέταξε στὰ τέλη τοῦ βίου του καί, σύμφωνα μὲ δική του δήλωση, ἦταν δίτομο. Θέμα τίθεται γιὰ τὸ τί ἔχει σωθεῖ ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτό.

Ἀντλήσαμε ὡς τώρα ἀρκετὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ χειρόγραφο EBE 2952 δηλώνοντας μάλιστα πὼς ἀποτελεῖ ἓναν προνομιακὸ μάρτυρα τοῦ Ἐπιστολαρίου του. Ἦρθε ἡ στιγμή νὰ δώσουμε περισσότερα στοιχεῖα καὶ γιὰ τὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο καὶ νὰ ἐντοπίσουμε ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποδεικνύουν τὴν ξεχωριστὴ σημασία του.

Τὸ ἀθηναϊκὸ χειρόγραφο, σχήματος 213 X 170, ἀποτελεῖται ἀπὸ 302 σελίδες. Οἱ δύο πρῶτες δὲν ἔχουν ἀριθμηθεῖ, ἐνῶ οἱ ἐπόμενες 292, ὅπου ἔχουν γραφεῖ τὰ κείμενα, εἶναι ἀριθμημένες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ δημιουργήθηκε τὸ χειρόγραφο, πρὶν δηλαδὴ γραφοῦν τὰ ἐπιστολικά κείμενα. Τὴν πεποιθὴσθαι αὐτὴ μᾶς τὴν δημιουργεῖ τὸ γεγονὸς πὼς στὶς περιπτώσεις

17. «Ἦν δὲ τῆνικαῦτα πατριαρχεύων ὁ οὐ πρὸ πολλοῦ πρὸς Κύριον ἐκδημήσας Παΐσιος», σ. 42.

18. «Πρὸς τοῖς ἄλλοις καλοῖς, ὧν ἡ ἐν τῷ Ὄρει διατριβὴ κατέστη μοι πρόξενος, καὶ τότε ἀριθμῶν ἐγὼ χαίρω, τὸ αὐτοπροσώπως ἰδεῖν...», σ. 41.

πού ή ἀρίθμηση εἶχε τεθεῖ λίγο πιό κάτω ἀπό τόν χῶρο πού εἶχε ὑπολογιστεῖ νά καταλάβει ή γραμμένη ἐπιφάνεια κάθε σελίδας (21 ἀράδες πλάτους 120 χιλιοστών) ὁ γραφέας προσάρμοσε τὸ κείμενο στὸν διατιθέμενο χῶρο. Χωρὶς ἀρίθμηση ὅμως ἔχουν μείνει καὶ τὰ 8 τελευταῖα φύλλα τοῦ χειρογράφου, ὅπου ἔχει γραφεῖ ὁ πίνακας τῶν περιεχομένων ἐπιστολικῶν κειμένων. Στὴ σελίδα 3 χ.ἀ. ὑπάρχει ή ἐπιγραφή, γραμμένη με κόκκινη μελάνη καὶ ἀπὸ ἄλλο χέρι: «Εὐγενίου Βουλγάρεως, Ἐπιστολαί».¹⁹

Τὸ χειρόγραφο δὲν σώζει τὴν ἀρχικὴ στάχωση του καὶ ή ἐξαιρετικὰ σφικτὴ σημερινὴ βιβλιοδεσία του δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νά διακρίνουμε τὴ συγκρότησή του· φαίνεται ὅμως πιθανὸ νά ἀποτελεῖται ἀπὸ 19 ὀκτάφυλλα τετράδια (19 X 8 = 152 φύλλα· δηλαδὴ 304 σελίδες) καὶ ἀπὸ τὸ τελευταῖο ἕως ὀκτάφυλλο νά ἔχει ἐκπέσει ἓνα φύλλο, ὥστε σήμερα τὸ χειρόγραφο νά ἔχει 302 σελίδες.

Στὸ χειρόγραφο περιέχονται 90 ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Βούλγαρη, ἀριθμημένα ἀπὸ τὸ ἀ΄ ὠς τὸ 4΄. Τὰ ὀγδόντα ἐννέα εἶναι γραμμένα ἀπὸ ἓναν γραφέα καὶ ἓνα, τὸ ὑπ' ἀρ. ι΄, ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Εὐγενίου: πρόκειται γιὰ κείμενο πού προέρχεται ἀπὸ μία ἐπιστολὴ τὴν ὁποία εἶχε στείλει στὸν ἱεροδιάκονο Κυπριανό. Μὲ τὸ χέρι ὅμως τοῦ Βούλγαρη εἶναι γραμμένος καὶ ὁ «Πίναξ τῶν ἐπιστολῶν» με τὸν ὁποῖο κλείνει τὸ χειρόγραφο.

Τὸ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ χειρόγραφο τοῦ συγγραφέα τοῦ Ἐπιστολαρίου, ἐκείνου τοῦ ἔργου πού ὁ Βούλγαρης ὀνόμασε στὰ λατινικά «Collectio Epistolica», ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι με τὸ χέρι τοῦ Βούλγαρη ἔχουν γίνε διορθώσεις καὶ προσθήκες στὰ ἐπιστολικά του κείμενα τὰ ὁποῖα εἶχε ἀποφασίσει νά συμπεριλάβει στὸ ἔργο του καὶ τὰ ὁποῖα εἶχε ἤδη ἀντιγράψει ὁ γραφέας. Δύο παραδείγματα θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νά κατανοήσουμε καλύτερα τὶς ἐπεμβάσεις τοῦ συγγραφέα.

Τὸ τρίτο κατὰ σειρὰ ἐπιστολικὸ κείμενο πού γράφτηκε στὸ Ἐπιστολάριο εἶναι ἐκεῖνο πού ἀρχίζει με τὶς λέξεις «Ὁ τὸ δάνειον ὑποστησόμε-

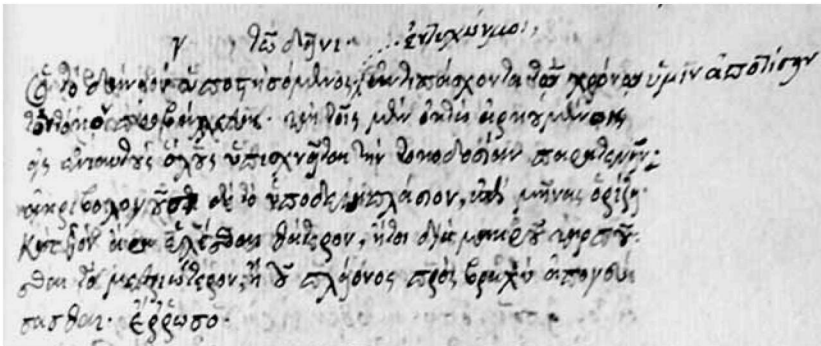
19. Ὁ Λίνος Πολίτης, πού ἔχει περιγράψει, με κάθε συντομία, τὸ χειρόγραφο καὶ τὰ περιεχόμενά του στὶς πρῶτες 77 σελίδες του, ἀναφέρει πὼς ὁ ἀριθμὸς τῶν σελίδων του εἶναι 300 καὶ πὼς ή ἐπιγραφή του εἶναι: «Εὐγενίου Βουλγάρεως, Ἐπιστολαὶ πρὸς διαφόρους». Ἡ περιγραφή τοῦ Πολίτη πού σώζεται στὸν πρόχειρο κατάλογο τοῦ Τμήματος Χειρογράφων τῆς ΕΒΕ παρέσυρε καὶ διακεκριμένους ἐρευνητὲς τοῦ Βούλγαρη, ὅπως τὸν Batalden, νά μεταφέρουν στὶς μελέτες τους αὐτὰ τὰ μὴ ὀρθὰ στοιχεῖα (βλ. γιὰ παράδειγμα, «Notes...», σ. 22: «Εὐγενίου Βουλγάρεως, Ἐπιστολαὶ πρὸς διαφόρους», (300 pp.)).

νος) καὶ τοῦ ὁποίου ὁ ἀποδέκτης εἶναι ἄδηλος («Τῷ δεῖνι» ἐπιγράφεται).²⁰

Ὁ γραφέας τοῦ Ἐπιστολαρίου ἀντέγραψε τὸ κείμενο, στὸ ὁποῖο ὁ Βούλγαρης ἐπέφερε ἰδιόγραφες προσθήκες ὅταν στὴ συνέχεια πέρασε ἀπὸ τὸν ἔλεγχό του. Νὰ δοῦμε τὴν πρώτη φράση τοῦ κειμένου στὶς δύο ἐκδοχές της.

Ὁ γραφέας εἶχε γράψει: «Ὁ τὸ δάνειον ὑποστησόμενος ἀντιπάσχοντα τὸν χρόνον τῷ τόκῳ προβάλλεται· καὶ τοῖς μὲν ὀκτῶ ἀρκούμενος εἰς ἐνιαυτούς ὅλους ὑπισχνεῖται τὴν τοκοδοσίαν παρατενεῖν...».

Ὁ Βούλγαρης προσέθεσε καὶ διόρθωσε τὰ ἀκόλουθα σημεῖα τοῦ κειμένου πού ἐδῶ τὰ σημειώνω μὲ ἔντονα στοιχεῖα: «Ὁ τὸ δάνειον ὑποστησόμενος **ἐντυχῶν μοι** ἀντιπάσχοντα **τῷ** χρόνῳ **ὑμῖν ἀποτίσειν** τῷ τόκῳ προβάλλεται· καὶ τοῖς μὲν ὀκτῶ ἀρκούμενος εἰς ἐνιαυτούς ὅλους ὑπισχνεῖται τὴν τοκοδοσίαν παρατενεῖν...».

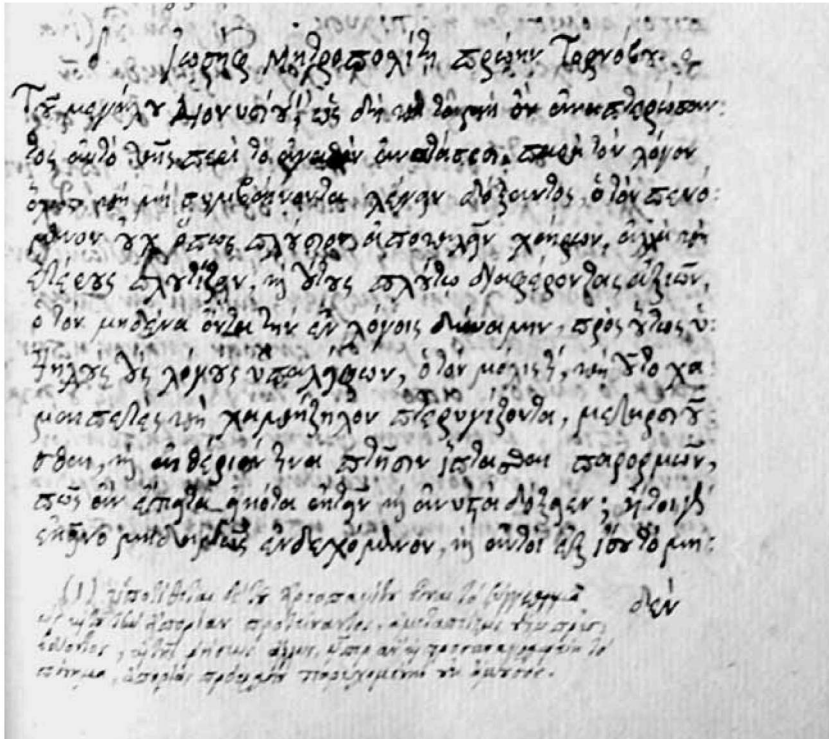
Δὲν σώζεται, ὅσο γνωρίζω, ἡ ἐπιστολὴ γιὰ νὰ συγκρίνουμε τὸ κείμενό της μὲ ὅσα ἔγραψε ὁ γραφέας καὶ νὰ βεβαιωθοῦμε ἂν οἱ προσθήκες τοῦ Βούλγαρη ὀφείλονται σὲ παραλείψεις τοῦ γραφέα ἢ σὲ καλύτερες διατυπώσεις πού ἐπέλεξε ὁ Βούλγαρης ὅταν ἀποφάσισε νὰ ἐνσωματώσει καὶ τὸ κείμενο αὐτὸ στὸ Ἐπιστολάριό του.

Στὸ τέταρτο ὅμως κείμενο, πού ἀπευθυνόταν στὸν πρῶν μητροπολίτη Τορνόβου Ἰωσήφ καὶ ἄρχιζε μὲ τίς λέξεις «Τοῦ Μεγάλου Διονυσίου, ὡς δὴ καὶ τὸ μὴ ὄν», ὁ Βούλγαρης θεώρησε χρήσιμο νὰ βάλει στὸ ὄνομα

20. Περιέχεται στὴ σ. 7.

τοῦ Διονυσίου ἓνα δείκτη ὑποσημείωσης τὴν ὁποία ὁ ἴδιος ἔγραψε ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ τὴν προσέθεσε στὸ κάτω λευκὸ περιθώριο τῆς σ. 7:

(1) Ὑποτίθεται δὲ τοῦ Ἀρεοπαγίτου εἶναι τὸ σύγγραμμα ὡς καὶ τοῦ τὴν ἀπορίαν προτείναντος, ἀμεταπίστως οὕτω πρεσβέοντος, καὶ τῆς ῥήσεως ἄλλως, ὥπερ ἂν καὶ προσαναγραφεῖται τὸ πόνημα, ἀπορίας πρόφασιν παρεχομένης οὐκ ἄμουσον.

Εἶναι νομίζω ἔκδηλο ἀπὸ τὴν διάταξη τῆς σελίδας πὼς ὁ Βούλγαρης προσέθεσε ἐκ τῶν ὑστέρων τὴν ὑποσημείωση, ἀφοῦ ὁ γραφέας εἶχε στὸ κάτω δεξιὸ μέρος γράψει τὴ λέξη μὲ τὴν ὁποία συνεχιζόταν τὸ κείμενο στὴν ἐπόμενη σελίδα.

Γιατί ὅμως, ἐνῶ ὅλα τὰ κείμενα εἶναι γραμμένα μὲ τὸ χέρι τοῦ ἑνὸς καὶ μόνοι γραφέα, μία ἐπιστολή εἶναι γραμμένη μὲ τὸ χέρι τοῦ Βούλγαρη; Στις πολλαπλές πιθανές ἐρμηνεῖες ποὺ μποροῦν νὰ ὑποστηριχθοῦν, θέλω νὰ ἐκθέσω καὶ ἐκείνη ποὺ μοῦ φαίνεται περισσότερο πιθανή.

Νὰ σημειώσουμε πρῶτα πὼς ἡ ἐπιστολὴ ἀπευθυνόταν στὸν ἱεροδιάκονο Κυπριανὸ καὶ πὼς ἔχουμε τὴν τύχη νὰ ἔχει δημοσιευθεῖ τὸ κείμενό της ἀπὸ τὴν αὐτούσια ἐπιστολή.²¹ Τὸ κείμενο ὅμως ποὺ ἔχει καταγραφεῖ στὸ Ἐπιστολάριο διαφέρει σὲ πολλὰ σημεῖα ἀπὸ τὸ πρωτότυπο.²² Θεωρῶ ἔτσι πιθανὸ ὅτι ὁ Βούλγαρης, ἀντὶ νὰ γράψει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὸ νέο κείμενο γιὰ νὰ τὸ δώσει στὴ συνέχεια στὸν γραφέα του νὰ τὸ ἀντιγράψει, ἀποφάσισε νὰ τὸ γράψει ὁ ἴδιος κατευθεῖαν στὸ Ἐπιστολάριο.

Ἄν κοντὰ σὲ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ συλλέξαμε ὡς τώρα προσθέσουμε πὼς ὁ Βούλγαρης ἔχει γράψει μὲ τὸ χέρι του ὅσες λέξεις ἢ φράσεις περιέχονταν στὰ ἐπιστολικά κείμενα ποὺ συγκρότησαν τὸ Ἐπιστολάριό του καὶ δὲν ἦταν γραμμένες στὰ ἑλληνικά ἀλλὰ σὲ ἄλλη γλῶσσα, τότε νομίζω πὼς πρέπει νὰ δεχτοῦμε χωρὶς καμιά ἐπιφύλαξη πὼς τὸ χειρόγραφο EBE 2952 ὅχι μόνον ἀποτελεῖ τὸν χειρόγραφο μάρτυρα τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Βούλγαρη ἀλλὰ συνιστᾷ κάτι πολυτιμότερο: εἶναι τὸ ὀλοκληρωμένο χειρόγραφο τοῦ συγγραφέα, ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ ἀρχίσουν νὰ παράγονται ἀντίγραφα.

Ὁ Βούλγαρης ὅμως στὴν ἀναγραφὴ τῶν ἔργων του δήλωνε πὼς ἡ «Collectio Epistolica», ἀποτελεῖτο ἀπὸ δύο τόμους. Εἶναι προφανὲς πὼς τὸ EBE 2952 συνιστᾷ τὸν πρῶτο τόμο τοῦ ἔργου ἐπειδὴ περιέχει ἐπιστολικά κείμενα γραμμένα ἑλληνικά — μὲ κάποιες ἐμβόλιμες λέξεις ἢ φράσεις σὲ ἄλλη ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα — τὰ ὁποῖα ἀνατρέχουν στὴν πρώτη περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ Εὐγένιου. Ὁ δεύτερος τόμος, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν φαίνεται νὰ ἔχουμε κάποιο ἴχνος, μὴπως δὲν συγκροτήθηκε ποτέ;

Ἐνα ἐσωτερικὸ ὥστόσο τεκμήριο ποὺ σώζεται στὸν πρῶτο τόμο πείθει, νομίζω, πὼς καὶ ὁ δεύτερος τόμος εἶχε συγκροτηθεῖ. Συγκεκριμένα· τὸ προτελευταῖο ἐπιστολικὸ κείμενο, τὸ ἀρ. πθ', ποὺ ἔχει ἄδηλο ἀποδέκτη καὶ ἀρχίζει μὲ τὶς λέξεις «Τῆς ἐκ τῶν ἐν τῷ χαλκίῳ κρουμάτων»,²³ σώζει στὸ περιθώριό του τὴν ἀκόλουθη αὐτόγραφη σημείωση τοῦ Βούλγαρη: «... Μετεγράφη αὕτη καὶ ἀλλαχοῦ, ἐν τῷ Β' Τόμῳ», προφανῶς τοῦ Ἐπιστολαρίου. Ὡς πρὸς τὰ περιεχόμενα τοῦ δεύτερου τόμου μποροῦμε νὰ ξαναδιαβάσουμε ὅσα ὁ ἴδιος ἀναφέρει καταγράφοντας τὸ

21. Βλ. πῶς πάνω σ. 11, ὅπου στὴ σημ. 15 καὶ ἡ βιβλιογραφικὴ ἀναγραφὴ τῆς ἐκδοσης τῆς ἐπιστολῆς.

22. Γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῶν ἀλλαγῶν ποὺ ἐπέφερε, ἔχω ἤδη ἀναφέρει ὡς παράδειγμα τὴ φράση μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζουν τὰ δύο κείμενα.

23. Περιέχεται στὶς σ. 290-292.

ἔργο. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὸν Βούλγαρη τὸ ἔργο περιέχει «epistolae plurima Graeca, inter quas et quaedam paucae Graecosolicae; quaedam vero et Latino Idiomate scriptae, vel Italico, etc.». Κατὰ συνέπεια ἀφοῦ ὁ πρῶτος τόμος δὲν περιέχει καμιὰ ἐπιστολή σὲ ἄλλη γλώσσα ἀπὸ τὴν ἑλληνική μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς στὸν δεύτερο τόμο ἐνέταξε κάποια ἀπὸ τὰ ξενόγλωσσα ἐπιστολικά του κείμενα.

Συμπέρασμα δεύτερο: τὰ σωζόμενα στὸ Ἐπιστολάριο ἐπιστολικά κείμενα συνιστοῦν ἓνα δεύτερο πυλῶνα τῆς παράδοσης τῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ Βούλγαρη.

VI

Μὲ βάση τὰ νέα αὐτὰ δεδομένα, εἶναι νομίζω μάταιο πλέον νὰ καταγράψουμε παρατακτικὰ τὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη ποὺ σώζονται σὲ χειρόγραφους κώδικες ἢ σὲ ἔντυπα, χωρὶς νὰ προσδιορίζουμε τὴν παράδοση στὴν ὁποία ἀνατρέχουν.

Ὁ ΟΜΕΔ ὅμως ὀφείλει πλέον νὰ ἐκδώσει τὸν πρῶτο τόμο τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Βούλγαρη ἀντλώντας τὰ 90 ἐπιστολικά κείμενα ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τοῦ συγγραφέα, ἀπὸ τὸ ΕΒΕ 2952, καὶ νὰ καταγράψει στὴν εἰσαγωγή τῆς ἔκδοσης τὰ ἀντίγραφα ποὺ ἔχουν προέλθει ἀπὸ τὸ Ἐπιστολάριο καὶ τὰ ὁποῖα σώζονται σὲ διάφορα χειρόγραφα ἢ ἔχουν δημοσιευτεῖ. Τὸ ἔργο τῆς ἔκδοσης τοῦ Ἐπιστολαρίου, στὸ ὁποῖο θὰ ἀναφέρεται τιμητικὰ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ἄλκη Ἀγγέλου, τὸ ἀνέλαβαν ὁ Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος καὶ ὁ ὑπογράφων.

Παράλληλα πρέπει νὰ ἐντείνουμε τὶς προσπάθειές μας γιὰ νὰ ἐντοπίσουμε τὸν δεύτερο τόμο τοῦ Ἐπιστολαρίου καὶ γιὰ νὰ ὀλοκληρώσουμε τὴν ἔρευνα γιὰ τὴν ἀποθησαύριση, κυρίως σὲ ρωσικὲς βιβλιοθῆκες, καὶ ἄλλων πρωτότυπων ἐπιστολῶν τοῦ Βούλγαρη, καταγράφοντας παράλληλα τὴ χειρόγραφη παράδοση ποὺ ἀνατρέχει σὲ αὐτές.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Μεταγράφω τὸν αὐτόγραφο Πίνακα τῶν περιεχομένων στὸν πρῶτο τόμο τοῦ Ἐπιστολαρίου ἀκολουθώντας τὴν διάταξιν καὶ τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ κειμένου.
(ΕΒΕ 2952, σ. 293–300 χ.ἀ., ἰδιόγραφο τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη)

Πίναξ τῶν Ἐπιστολῶν

α.	Τοῖς μὲν εὐφρόμως διὰ μνήμης ἄγουσι κτ: Νεοφύτῳ Διδασκάλῳ καὶ Ἡσυχαστῇ -----	1
β.	Ἀντιπεριέστη εἰς ἀθυμίαν κτ: Ῥαφαὴλ Ἱεροδιδ: -----	5
γ.	Ὁ τὸ δάνειον ὑποστησόμενος κτ: Τῷ Δεῖνι -----	7
δ.	Τοῦ Μεγάλου Διονυσίου κτ: Ἰωσήφ Μ(ητ)ροπολίτη πρῶην Τορνόβου -----	7
ε.	Τοὺς πρὸς τρίτον εὐνοία συνημμένους τινὰ κτ: Χρυσάνθῳ τῷ Ἱερολογιωτ: -----	24
ς.	Ὡς οἰκείῳ τοῖς διηπορημένοις ἐχρήσω κτ: Ἰωάσαφ Ἱεροδιακόνῳ καὶ Διδασκάλῳ -----	25
ζ.	Τὴν ἐλλόγιμόν σου ἐπιστολὴν κομισάμενος κτ: Ἀγαπίῳ Ἱεροδιδασκάλῳ -----	34
η.	Πάντως ψυχῆς εἰσὶν εἰκόνες τὰ Γράμματα κτ: Ἰωάσαφ Ἱεροδιακ. καὶ Διδασκ. -----	36
θ.	Πρὸς τοῖς ἄλλοις καλοῖς κτ: Τῷ Δεῖνι -----	41
ι.	Τώρα με πληροφορεῖς, κτ: Μιζοβάββαρος. Κυπριανῷ Ἱεροδιακόνῳ -----	44
ια.	Ἐπὶ τρισίν, δ γέγραφας, αἰσθήσεσι κτ: Νεοφύτῳ Διδ. Ἱεροδι. καὶ Ἡσυχαστῇ -----	49
ιβ.	Μανθάνω σου τὸν γριῖφον κτ: Τῷ αὐτῷ -----	50
ιγ.	Εἰ ἀνδρὸς χαρακτήρ ἐκ λόγων γνωρίζεται κτ: Δωροθέῳ τῷ Κωνσταντινουπόλεως Διδασκ. -----	58
ιδ.	Ἴσθι μοι φίλε κτ: Παναγιώτῳ τῷ Γραμματικῷ -----	61

Πίνακας Έπιτομῶν.

α.	Τοῖς μὲν ἀγαθῶν ἐφ' ἡμεῖς ἀγαθῶν ἄρα υἱ: Νεοφύλου Διδασκάλου ἢ Πουχασῆ. ———	1
β.	Ἐπιτομὴν τῶν ἐπιτομῶν υἱ: Ραφαήλ ἢ Ραφαήλ. ———	5
γ.	Ὁ δὲ δάνειον ὑποσησόμενος υἱ: Τῶν Δείων ———	7
δ.	Τῶν Μεγάλων Ἀφροδίτης υἱ: Ἰουδαίου Μωδοπούλου ἀπὸ τοῦ Ἰουδαίου ———	7
ε.	Τῶν ἀπὸ Ἰουδαίου ἀφροδίτης ἀφροδίτης υἱ: Χρυσάνθου τῶν ἐπιτομῶν. ———	24
ς.	Ὁ δὲ δάνειον τοῖς ἀφροδίτης ἀφροδίτης υἱ: Ἰουδαίου ἐπιτομῶν ἢ Ἰουδαίου ———	25
ζ.	Τῶν ἐπιτομῶν ἐπιτομῶν ὑποσησόμενος υἱ: Ἰουδαίου ἐπιτομῶν ———	34
η.	Τῶν ἀφροδίτης ἀφροδίτης ἀφροδίτης υἱ: Ἰουδαίου ἐπιτομῶν ἢ Ἰουδαίου. ———	36
θ.	Τῶν ἀφροδίτης ἀφροδίτης υἱ: Τῶν Δείων ———	41
ι.	Τῶν ἀφροδίτης ἀφροδίτης υἱ: Μωδοπούλου. Ἰουδαίου ἐπιτομῶν ———	44
ια.	Ἐπιτομὴν τῶν ἐπιτομῶν, ἀφροδίτης υἱ: Νεοφύλου Διδασκάλου ἢ Πουχασῆ ———	49

ιε.	Ἐμφιλοσοφοῦντι σοι κτ: Σωτηρίῳ Ἱερεῖ καὶ Οἰκονόμῳ Κοζάνης - - - - -	63
ις.	Μηδαμῶς ἀπλήγῃ κτ: Κυρίλλῳ τῷ Οἰκουμ. Π(ατ)ριάρχῃ - - - - -	69
ιζ.	Οὕτως ἐγὼ σοι ταῖς φροντίσιν εἰμι κτ: Νεκταρίῳ Διδ: καὶ Ἱεροκλήρῳ - - - - -	73
ιη.	Τὴν περικοπήν σοι τοῦ Μεταφυσικοῦ Θεωρηματίου κτ: Ἰωάσαφ Ἱεροδιακ. καὶ Διδ: - - - - -	75
ιθ.	Τὸ φιλῶ, περὶ οὗ πυνθάνη, ἀντὶ τοῦ εἶωθα κτ: Χριστοδούλῳ τῷ Γραμματικῷ - - - - -	77
κ.	Τὸ ἀπὸ τῆς ἐν τῷ Θαβωρίῳ κτ: Θεοδώρῳ λογιωτάτῳ - - - - -	78
κα.	Ἵτι ἐσίγησα, φησὶν, ἐπαλαιώθη τὰ ὀστέα μου κτ: Ἰωακείμ Διδ. τῷ Ἰβηρίτῃ - - - - -	85
κβ.	Ἐμοὶ μὲν οὐκ ἔστιν ὅ,τι μᾶλλον κτ: Γρηγορίῳ Μητροπολίτῃ Ἰωαννίνων - - - - -	87
κγ.	Τὸ ἐπιτύμβιον, ὅπερ ἤτήσω κτ: Τῷ Δεῖνι - - - - -	89
κδ.	Πάντα ἡμῖν εἰς τέλος κτ: Κυρίλλῳ τῷ Οἰκουμ. Π(ατ)ριάρχῃ - - - - -	89
κε.	Εὔγε ὅτι λύσιν φιλίας κτ: Πέτρῳ Πρεσβυτέρῳ καὶ Διδασκάλῳ - - - - -	92
κς.	Ἐπάρχει δὲ καὶ ἐναντιότης ἐν τοῖς πρός τι κτ: Πρὸς τὸν ζητήσαντα, τοῦ ἀριστοτελικοῦ χωρίου Ἐκθεσις - - - - -	94
κζ.	Οὐκ φεῖ τό ναϊ κτ: Ἰωάννῃ τῷ Γραμματικῷ - - - - -	106
κη.	Τοῦτο καὶ τοῖς ἐξαισίῳ τῷ φωτὶ κτ: Τῷ Ἀρχιεπισκόπῳ Ἀχριδῶν - - - - -	107
κθ.	Εἰ οὗτος εἰλικρινοῦς φιλίας ἔλεγχος κτ: Τρύφωνι τῷ Συγκέλλῳ καὶ Διδασκ. - - - - -	109
λ.	Πλάτωνι τῷ Δαιμονίῳ κτ: Νικολάῳ Στύγγῃ Διδασκάλῳ - - - - -	117
λα.	Ἦκεν ἡμῖν (οὐ πάνυ πρὸ πολλοῦ κτ: Ἰωάννῃ Ἰσπαναίῳ Ἰατροφιλοσόφῳ - - - - -	118

λβ.	Ἐμοὶ ἄρα εἰς ἀγαθὸν καὶ τ' ἀναντία συνήρογχε κτ: Ῥοβέρτω Στίβενσων τῶ Ἄγγλω -----	121
λγ.	Ἦλυθεσ ὦ Τηλέμαχε κτ: Τῶ αὐτῶ -----	122
λδ.	Τὸ μὲν Σε εἰς τὸ ὄρος ἀρθῆναι κτ: Ῥαφαὴλ ἱεροδιδ: -----	134
λε.	Τὸ ἐπὶ τὸ πέρας συντείνειν κτ: Τοῖς ἐμοῖς φοιτηταῖς -----	135
λς.	Καινή τις ἡ τῆς Ἐπιστολῆς χρήσις κτ: Θεοδοσίῳ ἱεροδιδασκάλῳ -----	136
λζ.	Ἐκομισάμην τοῦ διηπορημένου τὴν ἐπίλυσιν κτ: Ῥοβέρτω Στίβενσων τῶ Ἄγγλω -----	138
λη.	Ἐπαινῶν λοιδορεῖς κτ: Κωνσταντίῳ Ἱεροδιακόνῳ: -----	138
λθ.	Πολλάκις εὖ ποιῶν ἤμας κτ: Μελετίῳ Ἱεροδιδ. τῶ Ἰβηρίτῃ -----	139
μ.	Οὐδὲ ζητεῖν οἶμαι προσῆκε κτ: Θεοκλήτῳ, Ῥαφαὴλ, καὶ Νεοφύτῳ Ἱεροδιδ. -----	140
μα.	Τὸ μὲν γράμμα πόθον πνέει τὸ σόν, κτ: Τῶ Δεῖνι -----	143
μβ.	Χάρις τῇ χάριτι κτ: Γερασίμῳ Μητροπολίτῃ Κυζίκου -----	144
μγ.	Τοῦ Μακαρίτου Διδασκάλου Κυροῦ Σωφρονίου κτ: Κυρίλλῳ τῶ Οἴκουμ. Π(ατ)ριάρχη -----	146
μδ.	Τὸ παῖδας μὲν πρὸς Πατέρας κτ: Τῶ αὐτῶ -----	149
με.	Πρώτη μὲν ἐν ἀνάγκαις κτ: Ἰκετηρία ὡς ἐκ τῶν Μαθητῶν τῆς Σχολῆς -----	150
μς.	Τὰ τοῦ γενναίου Μελιτινῆς κτ: Κυρίλλῳ τῶ Οἴκουμ. Π(ατ)ριάρχη -----	158
μζ.	Χθές, ὀψὲ ἤδη κτ: Κυπριανῶ Διδασκάλῳ -----	160
μη.	Δισσὰς παρὰ σοῦ κτ: Χριστοδούλῳ Κωνσταντῆ -----	162
μθ.	Τὸ ἐπιεικὲς καὶ φιλάγαθον κτ: Νεοφύτῳ Μ(ητ)ροπολίτῃ Σμύρνης -----	163

ν.	Κάλαμος τῷ ὄντι ἐγὼ κτ: Ἰωακείμ τῷ Διδασκάλῳ -----	165
να.	Συμφώνως τοῖς οἴσπερ κτ: Τῷ αὐτῷ -----	167
νβ.	Πᾶς ὅστις ἐντεῦθεν ἀπαίρων κτ: Κυρίλλῳ τῷ Οἴκουμ: Π(ατ)ριάρχῃ -----	168
νγ.	Τὸν μὲν ἐξ οὗ ἀπέστης ἡμῶν κτ: Ἰγνατίῳ Ἱεροδιακ. καὶ Διδασκ. -----	171
νδ.	Τῶν ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Ἀθωνιάδι ταύτῃ κτ: Ἀθανασίῳ τῷ Καραϊωάννου -----	173
νε.	Τὰ Ἰβηριστὶ φθεγγόμενα Ἱερὰ Εὐαγγέλια κτ: Μελετίῳ Ἱεροδιδασκάλῳ -----	176
νε.	Αὐτὴν μονονουχί τὴν ψυχὴν κτ: Ἰωακείμ Διδασκάλῳ -----	177
νζ.	Ἄλλ' ἐκεῖνοι μὲν ἤδη οἱ Παλαμναῖοι κτ: Τῷ αὐτῷ -----	177
νη.	Οὐδὲ τεχνίταις ὀργάνων ἄνευ κτ: Μελετίῳ Ἱεροδιδασκάλῳ -----	179
νθ.	Ὅρᾳς; ἐμέλλεν ἄρα τὰ ἄνω κάτῳ κτ: Ἰωακείμ Διδασκάλῳ -----	182
ξ.	Ἄλλὰ νῆ, καὶ σύ γε ὦ θαυμάσιε κτ: Σεβαστῷ τῷ Καστορίας Οἰκονόμῳ καὶ Διδασκ. -----	184
ξα.	Ἔως οὗ βραχυνοῦσιν αἱ κτ: Νεοφύτῳ Ἡσυχαστῇ -----	186
ξβ.	Τὰ μὲν Γράμματα ἤκεν ἡμῖν κτ: Σεβαστῷ τῷ Καστορ. Οἴκον. καὶ Διδ.: -----	189
ξγ.	Καὶ πρότερον μὲν κτ: Κυρίλλῳ Οἴκουμ. Π(ατ)ριάρχῃ -----	191
ξδ.	Τὴν μὲν προσάγουσαν ἡμᾶς κτ: Κωνσταντίνῳ Προστελνίκῳ -----	193
ξε.	Ὁ Παρεστῶς πρὸ τῶν Εὐαγγελικῶν ποδῶν κτ: Κυρίλλῳ τῷ Οἴκουμ. Π(ατ)ριάρχῃ -----	194
ξς.	Εἰ καὶ ἅπαντες κτ: Τῷ αὐτῷ -----	195
ξζ.	Ἀμφοτέρα τὰ παρὰ τῆς ὑμετέρας κτ: Μακαρίῳ Μητροπολίτῃ -----	196

ξη.	Μονονουχί σοι, ἀγαπητέ κτ:	
	Ἰωάννη Πρίζω τῷ Ἰατροφι(λοσό)φω καὶ Δόκτορι - - -	198
ξθ.	Τὸ περιαιτολογεῖν ὧ βέλτιστε κτ:	
	Νεοφύτω τῷ Καυσοκαλυβίτῃ - - - - -	206
ο.	Ἐν τῇ τοῦ Κωνσταντίνου Μεγαλοπόλει κτ:	
	Πέτρῳ Κλερκίῳ - - - - -	207
οα.	Σὺ δὲ οὐ δυσχερανεῖς κτ:	
	Τῷ αὐτῷ - - - - -	228
οβ.	Ἐσμὸς ἀγαθῶν κτ:	
	Σεραφεῖμ τῷ Οἰκουμην. Π(ατ)ριάρχῃ - - - - -	237
ογ.	Βραχυστίχοις ἐντυχῶν κτ:	
	Ἰωάννη Παραδείσῃ Ἄγγλῳ - - - - -	242
οδ.	Τὴν περὶ τῆς μοιχευθείσης γυναικὸς κτ:	
	Κωνσταντίῳ Μεγάλῳ Ἀρχιδιακόνῳ - - - - -	243
οε.	Τὸ Οὐριήλ ὄνομα κτ:	
	Ἀγαθαγγέλῳ τῷ Ἱεροκλήρῳ - - - - -	246
ος.	Ἐγὼ μὲν, εἰ κατὰ Θεῖον μῆνιμα κτ:	
	Τῷ Δεῖνι - - - - -	248
οζ.	Καθάπερ οὐδὲν εἰς ἔπαινον κτ:	
	Πέτρῳ Κλερκίῳ - - - - -	252
οη.	Εἴ τινα παρ' ἡμῖν διασώζοιτο κτ:	
	Τῷ αὐτῷ - - - - -	261
οθ.	Μηδὲν ξένον κτ:	
	Νεοφύτω τῷ Καυσοκαλυβίτῃ - - - - -	273
π.	Τὸν φιλεῖν ἐθέλοντα κτ:	
	Ἰωάννη τῷ Καμεράσῃ - - - - -	276
πα.	Ὡσεὶ βέλος ἐν χειρὶ δυνατοῦ κτ:	
	Νεοφύτω τῷ Καυσοκαλυβίτῃ - - - - -	277
πβ.	Ἡμῖν ὧ ἄριστε κτ:	
	Μανασσῇ τῷ Ἡλιάδῃ - - - - -	280
πγ.	Παρ' ὑμῶν τῶν Χριστὸν μιμουμένων κτ:	
	Γρηγορίῳ Μ(ητ)ροπολίτῃ Οὐγκροβλαχίας - - - - -	280
πδ.	Εἶχε με καὶ πρὸ τοῦ κτ:	
	Καισαρίῳ Ἐκκλησιάρχῃ τοῦ Οὐγγροβλ. - - - - -	281
πε.	Ἀληθεῖ μὲν ἀκραιφνοῦς ἀλῶναι κτ:	
	Μανασσῇ Ἡλιάδῃ - - - - -	282

πς.	Υμεῖς δὲ ἄρα ἐκεῖνοι κτ:	
	Γεωργίῳ καὶ Ναοῦμ τοῖς ἀνταδέλφοις -----	284
πζ.	Ἀφορίαν ἡμῖν Γραμμάτων κτ:	
	Παῖσίῳ Ἐπισκόπῳ Παραμυθίας -----	285
πη.	Τὸ μὲν οὕτω δάκνεσθαι κτ:	
	Σαμουήλ τῷ Οἴκουμ. Π(ατ)ριάρχῃ -----	286
πθ.	Τῆς ἐκ τῶν ἐν τῷ χαλκείῳ κτ:	
	Τῷ Δεῖνι -----	290
ι.	Αἰκατερίνη β ^α : Αὐτοκράτορι	
	Ἐπίτρεψον Τρισεββάστη Μεγίστη Κυρία-----	291